

(H)erkennen en bevorderen van veerkracht bij vluchtelingengezinnen

Handvatten voor de praktijk van onderwijs en welzijnswerk

Claire WIEWAUTERS, Kaat VAN ACKER en Mieke GROENINCK

Vluchtelingengezinnen, met hun eigen noden en behoeften, vormen een specifieke doelgroep binnen het welzijnswerk en het onderwijs. Deze bijdrage biedt de lezer een bijzondere kijk op de veerkracht van deze doelgroep. Praktijkgericht onderzoek geeft, vertrekkend van een relationele kijk en met aandacht en respect voor diversiteit, inzicht in de verlieservaringen van vluchtelingen, maar ook in de hulpbronnen en veerkrachtbevorderende acties die zij ervaren. (1) Dit mondde uit in een methodiek met vertelkaarten die zowel individueel als in groep kan ingezet worden om vluchtelingenkinderen te versterken.

De uitdagingen van een superdiverse samenleving voor het werkveld

De huidige realiteit van een superdiverse samenleving die zich op korte tijd versneld heeft aangediend stelt het onderwijs en welzijnswerk voor specifieke uitdagingen. Binnen een superdiverse samenleving vormen gezinnen met een vluchtverleden een specifieke groep met eigen noden en behoeften.

Het aantal kinderen en jongeren die samen met hun ouder(s) of andere volwassene(n) op de vlucht zijn neemt toe. Gezinnen met kinderen vormden in 2013 minder dan 10 % van alle vluchtelingen. Bij meer recente cijfers is het percentage aanzienlijk gestegen en benadert de 40 %, hierbij zijn kinderen die met andere volwassenen meevluchten meegerekend (Myria, 2018).

Onderzoek toont aan dat vroege psychosociale ondersteuning in het gastland een belangrijk verschil maakt in het voorkomen van trauma gerelateerde problematieken. Hier situeert zich het belang van een veerkracht bevorderende ondersteuning en begeleiding zowel voor de ouders als voor hun kinderen (Lindert et al., 2009, WHO, 2016).

Nood aan het ondersteunen van veerkracht bij vluchtelingengezinnen

Deze bevindingen stimuleerden onderzoekers vanuit het Kenniscentrum Gezinswetenschappen Odisee tot een praktijkgericht onderzoek in samenwerking met collega's van Sociaal Werk en Onderwijs (september 2017 tot april 2019) naar de dynamieken die vluchtelingengezinnen kwetsbaar en/of veerkrachtig maken. Het onderzoek

gaf aandacht aan bestaande 'goede praktijken' in het bevorderen van veerkracht en analyseerde hun gemeenschappelijk werkzame factoren. We deden diepte-interviews met 17 vluchtelingengezinnen. Voor elk van de gezinnen interviewden we de ouders, de kinderen en één tot drie betrokken hulpverleners en/of leerkrachten. Deze gesprekken boden inzicht in de 'verlieskaravanes' (een keten van verlieservaringen op verschillende niveaus zowel voor, tijdens en na de vlucht) en de 'winstkaravanes' (de ketens van hulpbronnen en veerkracht bevorderende acties) (Groeninck, Meurs, Geldof, Wiewauters, Van Acker, De Boe & Emmerly, 2019). (2)

Er is tot op heden weinig onderzoek dat vluchtelingenkinderen zelf bevraagt. Onze overtuiging dat kinderen mede actief vormgeven aan het eigen leven en aan dat van de bredere context rondom hen, spoorde ons aan om het gesprek met hen aan te gaan (Meire, 2010). We gebruikten de metafoer van 'een boom die vlucht uit zijn land en na een lange en moeilijke tocht moet wortelen in nieuwe aarde.' Het verhaal bood kinderen de kans om aan hun ervaringen van kwetsbaarheid en veerkracht een stem te geven (3). Na afloop van het onderzoek en rekening houdend met de bemerkingen van de kinderen zelf, werkten we de methodiek verder uit zodat deze nu beschikbaar is voor het werkveld.

De conceptualisering van veerkracht binnen het onderzoek

Veerkracht is een veel gebruikte en populaire term in de menswetenschappen. Toch dekt de term niet altijd dezelfde lading. Veerkracht, of de capaciteit om 'terug te veren' in tijden van tegenslag, werd traditioneel aanzien als iets wat zich in het individu bevond: een karaktertrek waarover men wel of niet beschikte (Hart et al.

2016; Rutter 1987). De laatste jaren ontstond veel kritiek op deze individualistische en neoliberale visie op veerkracht en kwam er meer aandacht voor de relationele en context gebonden factoren die al dan niet veerkracht bevorderend zijn (Groeninck et al. 2019).

In het onderzoek kiezen we voor een divers sensitieve benadering van veerkracht en/in kwetsbaarheid. (4)

Veerkracht zit vervat in wat mensen doen, in de handelingen en houdingen. Dit staat echter nooit los van de relationele relaties, netwerken, meso- en macrostructuren rondom het individu die veerkracht faciliteren, in stand houden, of versterken. We kijken naar veerkracht als een gedeelde verantwoordelijkheid met een procesmatig karakter, die getuigt van een actief omgaan met en onderhandelen van de mogelijkheden binnen de heersende kaders. Dit impliceert dat elke leerkracht en sociaal werker naast het individuele werk met de cliënt, de ogen openhoudt voor de structuren die processen van veerkracht en kwetsbaarheid al dan niet veroorzaken en/of in stand houden, en er invloed op trachten uit te oefenen.

We illustreren dit aan de hand van een tweetal voorbeelden. In asielcentra wordt het eten doorgaans bereid in een gaarkeuken en opgegeten in een refter. Gezinnen vertelden hoe de onmogelijkheid om het koken als zorgfunctie binnen het gezin op te nemen en daarbovenop de maaltijd niet te kunnen nuttigen in gezinskring het gezinssysteem 'kwetsbaar' maakte. Op vraag van en in interactie met de bewoners pasten sommige centra het beleid aan en zorgden ervoor dat gezinnen de mogelijkheid kregen om zelf het eten te bereiden. Het appèl vanuit het gezin (micro-structuur) leidde tot een aanpassing van de infrastructuur in het centrum (meso-structuur). Veerkracht situeert zich hier in het verzet van mensen tegen de gang van zaken in het centrum. Een centrum dat dit verzet niet naast zich neerlegt, faciliteert verdere acties van gezinsveerkracht. Een tweede voorbeeld speelt zich af binnen de schoolse context en betreft de problematiek van taalbeheersing bij nieuwkomers. Een vader vertelt: *'ik zal je zeggen, je zal verschieten, maar het is de waarheid. Onze zoon was op school en er was een papa van een andere Iraakse leerling, die de taal niet kende. Zijn zoon was nieuw op school. De sociale diensten moesten iets weten van de papa. Mijn zoon is me dat komen vertellen dat er een kleine Iraakse jongen was waarvan de papa geen Nederlands kende, die iemand nodig had om te vertalen. Ik zei oké. De school heeft me gecontacteerd, ik ben daar gedurende twee uur gegaan, om alles uit te leggen. Ze hadden gedacht dat ik daar geld voor ging vragen. Ik zei dat dat onmogelijk was. Ik ben ambassadeur van de menselijkheid. Ze hebben me toen chocolade opgestuurd ter bedanking, en aan mijn zoon gezegd dat zijn vader super was.'*

Ook hier zit veerkracht vervat in een wederzijdse ketting van (re) acties, de zoon die een nood signaleert, de vader die een voorstel doet, de school die op het aanbod ingaat, een ander gezin dat hierdoor geholpen wordt, wat tenslotte resulteert in de structurele inpassing van de ervaren aanpak bij nieuwe gezinnen.

Beide voorbeelden maken duidelijk dat de concrete praktijken binnen hulpverlening en/of onderwijs al dan niet bevorderend kunnen zijn bij het faciliteren en/of in stand houden van kwetsbaarheid versus veerkracht bij vluchtelinggezinnen.

Veerkracht faciliteren vereist creatief omgaan met bestaande regels en structuren

We leerden als onderzoekers heel wat van 'goede praktijken' uit het werkveld. In de eerste periode na aankomst ervaren vluchtelinggezinnen een duidelijke hiërarchie van noden, waarbij de directe en praktische noden vooraf gaan aan andere. Dit noodzaakt een **laagdrempelig aanbod** dat tegemoet komt aan de meest dringende vragen en **het tempo van het gezin erkent en respecteert**. Ontmoetingsruimtes zoals weggeefwinkels en/of plaatsen waar voedselbedeling georganiseerd wordt en waar mensen regelmatig langskomen en elkaar ontmoeten, zorgen ervoor dat er vertrouwen ontstaat. De ontstane relatie biedt veiligheid om over andere meer gevoelige thema's te spreken.

Een getuigenis: *'Mensen komen binnen met iets veilig en concreet (bijvoorbeeld een brief die ze niet kunnen lezen). Van daaruit probeer je een weg te gaan met mensen. .. Heel belangrijk dat je het ritme van de mensen volgt en altijd kijkt waar zij aan toe zijn. (...) wat je zelf als begeleider merkt aan nood, is soms helemaal anders dan waar de mensen aan toe zijn. Daarop moet je aansluiten, daar waar mensen zijn, en je moet hun drempels en grenzen respecteren, zonder te betuttelend en pampereend te worden'.*

Vragen omtrent het schoolse leren en/of de opvoeding, de aanwezige zorgen omtrent de 'verwestering' worden niet 'direct' en bij de 'betrokken dienst' gesteld, maar komen slechts mondjesmaat en gaandeweg aan bod bij mensen met wie men een band ontwikkelt. Zij zullen vaak de brug mogelijk maken naar de meer formele organisaties binnen hulpverlening en onderwijs. Onderlinge kennis en respect voor elkaars werking, en het onderhouden van goede contacten zijn de voedingsbodem die 'een warme doorverwijzing' mogelijk maken.

Scholen verzuchten nogal eens dat ze de ouders niet tot bij hen krijgen. Een zorgcoördinator van een Brusselse basisschool getuigt hoe de samenwerking met andere partners, waaronder een organisatie die Nederlandse les geeft en een andere die zich richt naar kennismaking met ICT, een brug slaat tussen de school en de ouders. Sommige lessen gaan bewust niet door in de lokalen van de organisatie(s) maar op de school.

'Als die module gegeven wordt proberen we dat ook te verweven met activiteiten van de school... Ze maken een sociaal netwerk: ze zijn met elkaar bezig, drinken samen een tas koffie, thee, water .. heel laagdrempelig en efficiënt. Het doel is wederzijdsheden: we gaan heel sterk uit van bevragingen en trachten dan te implementeren wat we daaruit te weten komen'.

Het lokaal en intersectoraal samenwerken is een hefboom in het bevorderen van veerkracht.

De aanwezigheid van een ankerpersoon blijkt hierbij erg ondersteunend. Het wegwijs geraken in de verschillende structuren en faciliteiten en het zich eigen maken van praktische en administratieve vaardigheden is geen sinecure voor vluchtelinggezinnen. Het vergt vaak meer tijd en energie dan binnen de formele diensten voorhanden is. Buddywerkingen die werken met vrijwilligers zijn ontstaan vanuit deze nood en bieden hierop een antwoord. De buddy stelt zich binnen een horizontale verbinding beschikbaar als

ankerpersoon. Hij fungeert als informele integratiecoach en als brugfiguur naar de bestaande structuren.

Een buddy getuigt: *‘Controles doen of ze alles op tijd invullen, of ze hun kansenpas aangevraagd hebben, of ze korting kregen voor sociaal tarief (voor energiefacturen) .. meegaan naar oudercontact omdat zij dat niet goed kennen, niet weten wat ze moeten verwachten. Ze zijn dan meer op hun gemak, de buddy kan hen echt wel wegwijs maken in diensten en organisaties, zoals ook een wijkgezondheidscentrum’.*

Veerkracht bevorderend werken impliceert dat er gekleurd wordt buiten de vooraf vastgelegde en geëigende kaders van de organisatie(s), het veronderstelt creativiteit en flexibiliteit, moed en de bereidheid tot samenwerking buiten de reguliere structuren van hulpverlening en onderwijs.

Het bewust op zoek gaan naar en **aansluiting zoeken bij zelforganisaties** en deze uitnodigen bij overleg op lokaal niveau is een actie die we hierbij als laatste onder de aandacht willen brengen. Binnen zelforganisaties vinden migrantengemeenschappen elkaar en biedt men elkaar steun. In het politieke en maatschappelijke debat klinkt de stem dat deze organisaties de integratie zouden tegenhouden. Het onderzoek maakt duidelijk dat actief contact opnemen met de zelforganisaties en de dialoog aangaan verbindend werkt. Gezien, gehoord en zich gerespecteerd weten is een stevige stimulans naar samenwerking met de bestaande reguliere organisaties.

Een methodiek die vluchtelingenkinderen een stem geeft en hun veerkracht versterkt

Tijdens het onderzoek spraken we met 34 kinderen in de leeftijdsfase van 6 tot 12 jaar. Een verhaal over ‘een boom die vlucht uit zijn land en na een lange en moeilijke tocht moet wortelen in nieuwe aarde’ werd ingezet als metafoer en zorgde ervoor dat kinderen op indirecte en veilige wijze over de eigen ervaringen konden spreken. De metafoer van de boom ontleenden we aan de narratieve methodiek ‘de Tree of Life’ van David Denbrough en Ncazef Ncube. Het narratieve gedachtegoed gaat samen met mensen op zoek naar ‘stories that they can respect and they can live with’ (Denbrough, 2014, Olthof, 2012). Naast het lijden en onrecht dat mensen dreigt te reduceren tot slachtoffers, wordt verhaald over acties die getuigen van veerkracht, weerbaarheid en weerstand.

Na afronding van het onderzoek namen we contact op met Studio Sesam vzw, een organisatie met veel expertise in het ontwikkelen van divers sensitieve boeken en spelen. Deze samenwerking resulteerde in het vertelspel ‘Wortelen in nieuwe aarde’ met 30 prachtige vertelkaarten over vertrekken en aankomen van de hand van illustrator Marie Van Praag. Het verhaal werd opgedeeld in zes fasen: het leven in het thuisland (1), vertrekken (2), onderweg (3), aankomen (4) het leven in het nieuwe land (5) en de verbinding met het thuisland (6).

Bij elke fase van het verhaal horen vijf illustraties. De eerste kaart visualiseert de verhaallijn. De boom wordt op deze kaart vergezeld van een vogeltje, een bijkomend element dat aan het kind de mogelijkheid biedt tot identificatie. Op de achterkant van deze kaart bevindt zich het desbetreffend fragment van het verhaal. Het verhaal start met het leven in het thuisland (figuur 1 en figuur 2).

Figuur 1

Figuur 2

Na de verhaalkaart volgen drie illustratiekaarten. Op de achterzijde van deze kaarten bevinden zich citaten van kinderen die deelnamen aan het onderzoek en/of weetjes uit de bomenwereld geïnspireerd door het boek ‘Het verborgen leven van bomen voor kinderen’ van auteur Peter Wohlleben (Wohlleben, 2017).

Bij fase 3 die het ‘onderweg zijn’ verhaalt, leren kinderen dat: ‘een boom die beschadigd is kan herstellen. Voor het herstel van de boom zijn de wortels erg belangrijk. Gelukkig hoeft een boom niet alle werk alleen te doen. Bomen van dezelfde familie die bij elkaar in de buurt staan, geven via hun wortels voedsel aan elkaar door.’ (figuur 3-illustratie)

Figuur 3

In dezelfde fase hebben we een citaat opgenomen van een Syrisch meisje dat momenteel als erkend vluchteling in ons land verblijft en 4 jaar geleden als 8-jarige samen met haar gezin op de vlucht was: ‘we moesten ons altijd bukken in de heuveltjes. Een meneer zou ons naar de overkant brengen. We moesten traag stappen en ons verschuilen. **We hadden het koud. Mijn moeder legde dan een doekje over me heen.**..We waren nog klein. We wisten niet goed wat er aan de hand was. Ik ben blij dat we veilig zijn aangekomen daar.’ Door samen met het kind verder in te gaan op de warmte en geborgenheid die haar moeder in deze moeilijke situatie aan haar dochter geeft, verleggen we de focus van de ervaren kwetsbaarheid naar de veerkracht bevorderende actie(s) die ook in zeer precare situaties in dit gezin aanwezig waren. De metafoor van ‘de bomen van dezelfde familie die elkaar te hulp komen’ biedt een andere weg om toegang te krijgen tot deze ervaringen (cfr. figuur 2).

Elke fase sluit af met een sfeerkaart zonder illustratie. Dit biedt kinderen de mogelijkheid zelf een beeld op te roepen en/of te tekenen. Op de achterzijde van de sfeerkaart vind je suggesties voor vragen die je tijdens het gesprek met de kinderen kan stellen. Figuur 4 geeft de vragen weer die horen bij het ‘onderweg zijn’.

Figuur 4

Binnen elke fase van het verhaal gaan we de kwetsbaarheid binnen het gezin, en bij de kinderen niet uit de weg, noch in het verhaal, noch bij de illustraties. Uitgangspunt is dat gezinnen en kinderen niet gereduceerd worden tot slachtoffers die enkel overgeleverd zijn aan de situatie. Het verhaal en de kaarten bevragen de acties die de kinderen en/of hun ouders stelden om binnen de precare situatie overeind te blijven, en die hen veerkrachtig maken. Ook wordt gepeild naar acties van anderen in de context die voor hen veerkracht hebben gefaciliteerd en versterkt.

Het gebruik van de methodiek binnen welzijn en binnen schoolcontext

Binnen de interviews met leerkrachten, maar ook binnen de context van hulpverlening, sprak men over een ‘handelingsverlegenheid’ in het spreken met kinderen over het leven voor, tijdens en na de vlucht. De kinderen spraken tijdens de interviews over het verlangen om gehoord en erkend te worden in de eigen identiteit en de eigen geschiedenis. Het inzetten van de vertelkaarten kan hieraan tegemoetkomen. Voor leerlingen met een vluchtverleden is het klasgebeuren, de leerkracht en bij uitbreiding het schools klimaat van uitermate groot belang voor het herstel van veiligheid en vertrouwen en voor de integratie in onze samenleving (Deruddere, Jans, Versteden & Dehaene, 2018).

Bij het inzetten van het verhaal in klasverband kunnen vluchtelingen-kinderen en ook kinderen met een migratieachtergrond vertellen over het land waar ze vandaan komen. Kinderen zonder vlucht- en migratieachtergrond vertellen over hoe de eerste levensjaren bij hen verliepen. Kinderen ervaren wat ze gemeenschappelijk en verschillend hebben. Een vraag als: ‘welke hulp zou jij willen op de nieuwe plek?’

kan aan alle kinderen worden gesteld en zal onderlinge empathie bevorderen en veerkracht versterken. Deze werkvorm is slechts exemplarisch en kan aangevuld worden met tal van andere mogelijkheden. (5)

Voor individueel gebruik denken we aan de leerlingbegeleider of de CLB-medewerker die individueel met een kind in gesprek gaat over de levensgeschiedenis en hierbij de focus legt op de veerkracht. Wanneer het verhaal de traumabeleving triggert, zal het kind uitgenodigd worden om in de veilige realiteit terug te keren en kan - indien nodig - verdere therapeutische ondersteuning worden overwogen. Uiteraard kan je de kaarten ook binnen een therapeutische context hanteren (Vermeire, 2017).

Tot slot

Als onderzoekers werden we tijdens het onderzoek uitgedaagd om in de spiegel te kijken naar onze eigen betekenisgeving van 'kwetsbaarheid' en 'veerkracht' bij 'de ander(en)' en bij onszelf'. We werden uitgenodigd om te kijken naar de ommezijde van de spiegel: de gedeelde ruimte waarin we elkaar konden ontmoeten. Het is onze hoop dat de weergave van de onderzoeksresultaten ieder in het werkveld uitdaagt om veerkracht te zien waar die voordien niet zichtbaar was, en actief op zoek te gaan om die te faciliteren en te versterken. Het vertelspel zien we hierbij als een hulpmiddel en als een levend instrument dat we verder met en voor het werkveld zullen ontwikkelen. (6)

Uiteraard zijn we benieuwd naar jullie ervaringen met de kaarten binnen en buiten de klas. Jullie kunnen ons die bezorgen via: claire.wiewauters@odisee.be; kaat.vanacker@odisee.be

Claire WIEWAUTERS*, **Kaat VAN ACKER**** en **Mieke GROENINCK*****

Contactadressen: claire.wiewauters@odisee.be

kaat.vanacker@odisee.be

* **Claire Wiewauters** is master in de pedagogische wetenschappen en opgeleid als psychodynamisch en systemisch psychotherapeut voor kinderen, jongeren en hun gezinnen. Ze is verbonden als lector aan de opleiding Gezinswetenschappen en als onderzoeker aan het Kenniscentrum Gezinswetenschappen. Ze publiceert en geeft vorming over de ontwikkeling van kinderen en jongeren en hun positie in gezin en samenleving. Focus hierbij is de stem en het actorschap van kinderen te faciliteren en te vergroten in de samenleving. Ze is hoofdontwikkelaar van de methodiek die in dit artikel besproken wordt.

** **Kaat Van Acker** is bachelor in het sociaal werk, master in de psychologie en doctor in de sociale en culturele psychologie. Ze is ook opgeleid als experiëntieel psychotherapeut. Ze is verbonden als docent en praktijkonderzoeker aan de opleiding sociaal werk van Odisee hogeschool en werkt daarnaast ook als zelfstandig psychotherapeut in een groepspraktijk.

*** **Mieke Groeninck** is master in geschiedenis, Europese studies en journalistiek, en doctor in de sociale en culturele antropologie. Ze is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de universiteit van Leiden en is ook deeltijds verbonden aan het kenniscentrum gezinswetenschappen van de Odisee hogeschool. Ze was hoofdonderzoeker op het veerkracht onderzoek dat in dit artikel besproken wordt.

REFERENTIES

Aranda, K. & Hart, A. (2015) Resilient moves. Tinkering with practice theory to generate new ways of thinking about using resilience. *Health*, 19(4): 355-371

Betancourt, T.S., et al (2014) We left One War and Came to Another: Resource Loss, Acculturative Stress, and Caregiver-Child Relationships in Somali Refugee Families. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 21(1), 114-125

- Commissariaat-Generaal voor de Vluchtelingen en de Staatlozen (CGVS). Asielstatistiek. (zie: www.cgvs.be of www.cgra.be)
- Denborough, D. (2014) *Retelling the stories of our lives*. New York, W.W. Norton & Company
- Deruddere, N., Jans, N., Verstedden, P. & De Haene, L. (2018) Collaboratieve zorg op school voor vluchtelingenkinderen: exploratie van een pilootproject. In partnerschap werken aan traumaherstel en maatschappelijk herstel. *Tijdschrift voor orthopedagogiek, kinderpsychiatrie en kinderpsychologie*, 43, 191-205
- Geldof, D., Groeninck, M., Debruyne, P., Meurs, P., Van Acker, K. & Wiewauters, C. (2020) Veerkracht en/in kwetsbaarheid bij vluchtelingen. Onderzoek ten dienste van een humanitaire benadering. In Emmery, K., Van Puyenbroeck, J. en Loosveldt, G. In verband met gezin. Het gezinsperspectief in beleid en praktijk. Antwerpen-Apeldoorn. Garant.
- Groeninck, M., Meurs, P., Geldof, D., Wiewauters, C., Van Acker, K., De Boe, W. & Emmery, K. (2019) Veerkracht in beweging. *Dynamieken van vluchtelingengezinnen versterken*. Antwerpen-Apeldoorn. Garant.
- Hart, A. et al (2016) *Uniting Resilience Research and Practice With an Inequalities Approach*. SAGE Open, 1-13
- Kerseboom, R. (2011) *De magie van metaforen*. Boekscout.
- Lindert, J., von Ehrenstein, O.S., Priebe, S., Mielck, A., & Brähler, E. (2009) Depression and anxiety in labor migrants and refugees: a systematic review and meta-analysis. *Social Science & Medicine*, 69(2), 246-257
- Meire, Johan (2010), 'Inleiding', p. 9-21 in Kind & Samenleving red. (2010), *Tussen kind en samenleving. Over het sociale actorschap van kinderen*. Meise: Kind & Samenleving.
- Myria (2018) *Migratie in cijfers en in rechten 2018*. Brussel. Myria (zie www.myria.be)
- Olthof, J. (2012) *De derde ruimte: narratieve ruimte in Olthof, J. & Sijbers, G. (2012) Handboek narratieve psychotherapie. Voor kinderen, volwassenen en families: theorie en praktijk*. De Tijdstroom, Utrecht.
- Rutter, M. (1987) Psychosocial Resilience and Protective Mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry*, 57, 316-331
- Van Acker, K. & Wiewauters, C. (2019) Het verhaal van Kaat en Claire. Twee jaar onderzoek: we wilden vluchtelingenkinderen een stem geven. *Welwijs*, 30(4), 3-4
- Vermeire, S. (2017) Spreken over trauma met kinderen en jongeren. Op zoek naar tekenen van verzet in aanwezigheid van getuigen In Vermeire, S. & Sermijn, J. (red) *Wegen naar her-verbinding. Narratieve, collaboratieve en dialogische praktijken*. Interactie-academie vzw, Antwerpen.
- Walsh, F. (2016) Family resilience. A Developmental Systems Framework. *European Journal of Developmental Psychology*. 13(3), 313-324
- Wiewauters, C., & Van Acker, K. (2019) Wortelen in nieuwe aarde. Vertelspel over vertrekken en aankomen. Odisee, Brussel. Aan te kopen via <https://www.kcgezinswetenschappen.be/nl/nieuws/wortelen-in-nieuwe-aarde-vertelkaarten>
- Wohlleben, P. (2017) *Het verborgen leven van bomen voor kinderen*. Ploegsma, Amsterdam.
- World Health Organization (WHO) (2016) Document on mental health for refugees. Ge raadpleegd op http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/293271/Policy-Brief-Migration-Health-Mental-Health-Care-Refugees.pdf

NOTEN

1. Voor het volledige verslag van dit onderzoek, zie: Groeninck, M., Meurs, P., Geldof, D., Wiewauters, C., Van Acker, K., De Boe, W. & Emmery, K. (2019) *Veerkracht in beweging. Dynamieken van vluchtelingengezinnen versterken*. Antwerpen-Apeldoorn. Garant.
2. Het onderzoek bestaat uit een literatuurstudie, 33 exploratieve gesprekken met experts, 18 veldwerkbezoeken van 'goede praktijken', twee focusgroepen met hulpverleners en ten slotte 17 diepte-interviews met vluchtelingengezinnen afkomstig uit Afghanistan, Syrië en Irak, de top drie van herkomstlanden tijdens de vluchtelingencrisis van 2015. Voor elk van de gezinnen interviewden we de ouders, de kinderen (34 interviews) en één tot drie betrokken hulpverleners en/of leerkrachten rondom het gezin.
3. In het decembernummer van Welwijs (2019) vind je onder de titel 'Het verhaal van Kaat en Claire. Twee jaar onderzoek: hoe we vluchtelingenkinderen een stem geven' een weergave van het verhaal van Amira (schoolnaam). (Zie: Van Acker & Wiewauters, 2019).
4. Hiermee sluiten we aan bij het concept 'resilient moves' van Aranda en Hart (2015). Wij hertaalden dit naar 'Veerkracht in beweging' wat meteen ook de titel werd van het boek waarin we alle resultaten van het onderzoek bundelden (Groeninck, Meurs, Geldof, Wiewauters, Van Acker, De Boe & Emmery, 2019).
5. In een recent artikel in het tijdschrift Caleidoscoop gaan we uitgebreider in op hoe het vertelspel binnen klas- en schoolverband kan ingezet worden en bespreken we de randcriteria bij het gebruik. Zie: Van Acker, K., Wiewauters, C. & Groeninck, M. Het vertelspel 'wortelen in nieuwe aarde' Een methodiek die veerkracht bevordert bij vluchtelingenkinderen in het klasgebeuren, Caleidoscoop, 2020 (ter perse).
6. De evolutie in ontwikkelde materialen en verder onderzoek is te volgen via de website van het Kenniscentrum Gezinswetenschappen. De methodiek in zijn huidige vorm is via die weg te koop. In het najaar bieden we interactieve vorming(en) aan die mensen op weg helpen om met de methodiek aan de slag te gaan. <https://www.kcgezinswetenschappen.be/nl/nieuws/wortelen-in-nieuwe-aarde-vertelkaarten>.